Тема 2. Нормативно-правове забезпечення діяльності психологічної служби

План лекції

2.1. Правова основа діяльності психолога: ієрархія норм і окремі режими

2.2. Захист даних, відповідальність і відомчі положення про службу

2.3. Межі компетенції психолога та порядок взаємодії з уповноваженими органами

Література: [2, 8, 9, 10, 12, 13, 14]

2.1. Правова основа діяльності психолога: ієрархія норм і окремі режими

Правове забезпечення психологічної служби є системою норм різної юридичної сили, що визначають статус фахівців, межі їхніх повноважень, права й обов'язки клієнтів, порядок організації діяльності та відповідальність. Вона виконує три функції: регулятивну (встановлює правила діяльності), охоронну (захищає права осіб, які звертаються по допомогу, та фахівців) і організаційну (визначає структури, штати, порядок взаємодії служб). Для психолога правова грамотність є складником професійної компетентності: вона запобігає порушенням, допомагає захистити позицію під час конфліктів і забезпечує легітимність висновків [2; 8].

Ієрархія правових норм, що регулюють діяльність психологічної служби, має таку структуру. На верхньому рівні перебувають конституційні положення про права людини: право на життя, гідність, приватність, охорону здоров'я, освіту, захист від жорстокого поводження, а також міжнародні договори, обов'язкові для держави. Наступний рівень становлять закони, що регулюють сфери діяльності (охорона здоров'я, освіта, соціальні послуги, національна безпека й оборона, військова служба, цивільний захист, поліція, виконання

покарань, захист персональних даних, протидія домашньому насильству та булінгу, захист дитини, статус ветеранів і учасників бойових дій). Далі йдуть підзаконні акти (постанови й розпорядження уряду, накази профільних міністерств і відомств, положення про служби, порядки надання допомоги), після них – локальні акти установ (положення, інструкції, регламенти, посадові інструкції) [9]. У практиці психолог керується нормами найвищої доступної юридичної сили та відомчими вимогами, якщо вони не суперечать нормам вищої сили.

Особливості правового режиму психологічної діяльності. По-перше, психологічна допомога є частиною системи послуг у відповідних сферах, і її обсяг, форми й порядок визначають акти конкретної сфери: освітні – для шкільних психологів, медичні – для психологів у закладах охорони здоров'я, соціальні – для центрів соціальних послуг, відомчі – для військових і правоохоронних структур. По-друге, психологічна допомога відрізняється від медичної: лікування розладів і постановка медичних діагнозів належать до компетенції лікарів; психолог здійснює оцінку психологічних характеристик, консультує, проводить профілактику, корекцію й психотерапевтичну роботу в межах підготовки та повноважень посади [2; 12]. По-третє, у галузях, пов'язаних із ризиками для життя й безпеки, діють спеціальні норми щодо повідомлення про загрозу.

Правова специфіка діяльності у військових формуваннях ґрунтується на особливостях військової служби: статутних відносинах і підпорядкуванні, режимі службової інформації, організації медичного забезпечення, порядку відомчих перевірок. Психолог виконує функції в системі управління службою, але не є керівником і не розв'язує дисциплінарних питань. Його висновки використовують під час ухвалення управлінських рішень; їх форма й обсяг визначаються відомчими положеннями. Психологічну підготовку, моніторинг і допомогу в збройних силах організовують на основі наказів, настанов і

методичних посібників, що визначають порядок роботи психологів у підрозділах [13; 14].

Особливий правовий режим воєнного часу змінює умови діяльності: підвищується навантаження на службу, змінюються процедури (спрощення окремих формальностей, мобільні групи, дистанційна допомога), діють обмеження щодо інформації про розташування підрозділів, місця проведення рятувальних і гуманітарних операцій та характер завдань. Принципи захисту особи й професійної етики під час цього режиму не скасовуються: психолог діє в межах повноважень, дотримується таємниці службової інформації та конфіденційності особистих відомостей [8].

Правова специфіка рятувальних і правоохоронних структур. Діяльність психологів служб цивільного захисту, поліції та інших силових структур регулюють відомчі положення, що визначають порядок психологічного забезпечення особового складу: добір і періодична оцінка, супровід під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, допомога після критичних подій, взаємодія з медичною службою. У рятувальників додатково діють вимоги до допуску до робіт у зоні ризику, у поліцейських – до застосування сили й зброї та службових розслідувань. Психолог не бере участі в оперативних і слідчих діях і не підміняє керівника в ухваленні рішень.

Правовий статус клієнтів: кожна особа має право на повагу до гідності, на інформацію про мету й характер допомоги, на добровільність (за винятками, прямо передбаченими нормами, зокрема обов’язковими обстеженнями в процедурах відбору чи за рішенням уповноваженого органу), на конфіденційність, на відмову від послуги, на скаргу. Неповнолітні користуються посиленим захистом: потрібна згода законних представників, а інтереси дитини мають пріоритет. Для осіб, визнаних недієздатними чи обмежено дієздатними, діють спеціальні правила [2; 9].

2.2. Захист даних, відповідальність і відомчі положення про службу

Захист даних. Інформація про психічне здоров'я, результати психодіагностики, обставини особистого життя належить до особливих категорій даних, що потребують підвищеного рівня захисту. Принципи поводження з такими даними: законність і прозорість збору; мінімізація (збирати лише необхідне); цільове використання; точність; обмеження зберігання; безпека (технічні й організаційні заходи); підзвітність. Підставою опрацювання є згода особи або прямо визначені законом випадки (вимоги безпеки, виконання відомчих повноважень, захист життя та здоров'я) [2; 8; 12].

Практичні вимоги до психолога: інформувати особу про мету збору, коло осіб, які отримають результати, строк зберігання; зберігати паперові документи в замкнених шафах, електронні – у захищених системах із розмежуванням доступу, журналом доступу й резервним копіюванням; не пересилати персональні дані через незахищені канали (відкриті месенджери, особисту пошту); у публікаціях і навчальних матеріалах знеособлювати випадки; знищувати матеріали після закінчення строку зберігання за актом. У військових, рятувальних і правоохоронних структурах додаються вимоги щодо режиму службової інформації й допуску до відомостей.

Медична й психологічна таємниця. Відомості про звернення за допомогою, діагноз, особисті переживання, результати обстежень становлять професійну таємницю. Її розкриття допускається лише за згоди особи або у випадках, чітко визначених нормами: загроза життю й здоров'ю особи чи інших, ознаки насильства щодо дитини чи іншої вразливої особи, вимоги суду або іншого уповноваженого органу в передбаченому порядку, виконання службових обов'язків за наявності відомчих норм. Психолог зобов'язаний попередити клієнта про межі конфіденційності до початку роботи.

Відповідальність психолога охоплює кілька видів: дисциплінарну (порушення службової дисципліни й посадових обов'язків, у силових і рятувальних структурах – відповідно до дисциплінарних вимог), цивільно-

правову (відшкодування шкоди, завданої діями чи бездіяльністю), адміністративну (порушення, що тягнуть адміністративні стягнення, зокрема щодо розголошення даних), кримінальну (у передбачених випадках: розголошення таємниці, неповідомлення про тяжкі злочини, завдання шкоди здоров'ю), а також професійно-етичну (відповідальність перед професійною спільнотою, що не має державної санкції, але впливає на репутацію й допуск до роботи).

Відомчі положення про психологічну службу визначають: структуру, підпорядкування, завдання, функції й повноваження; порядок взаємодії з командуванням, керівництвом служби та іншими службами; права й обов'язки психологів; облік і звітність; порядок доступу до приміщень і об'єктів; вимоги до кваліфікації й підготовки; порядок проведення обов'язкових обстежень (відбір, періодична оцінка, після критичних подій); порядок оформлення висновків і передачі інформації; відповідальність. Для психологів силових і рятувальних структур відомчі настанови регламентують порядок психологічної підготовки, моніторингу, відновлення та підтримки особового складу й членів їхніх сімей [13; 14].

Посадова інструкція психолога конкретизує його обов'язки й права, місце в структурі, порядок підпорядкування й заміщення, вимоги до кваліфікації. Психологу доцільно ознайомитися з інструкцією під підпис, уточнити сумнівні положення (чи входить до обов'язків проведення обстежень за наказом, чи залучається він до дисциплінарних проваджень), документально фіксувати розпорядження та власні дії. Це захищає від перевищення повноважень і недоречних вимог [2; 8].

Трудові й соціальні гарантії фахівців. Психологи, які працюють у кризових умовах, мають право на безпечні умови праці, відпочинок, доступ до супервізії й підтримки; керівники зобов'язані забезпечувати належні умови для роботи (приміщення, обладнання, захист конфіденційності). Відсутність таких умов є підставою для звернення до керівництва та фіксації проблеми [2; 12].

Структура нормативного регулювання та ієрархія актів. Нормативна основа складається з актів різної юридичної сили: міжнародних документів, Конституції, законів, підзаконних актів, відомчих наказів, положень та інструкцій. Вищі акти встановлюють загальні принципи, нижчі деталізують процедури. Знання ієрархії дає змогу визначити, який документ застосувати за колізії норм і як оцінювати вимоги, що надходять від керівництва. Службові інструкції не можуть суперечити вищим актам, а в разі розбіжностей працюють норми вищої юридичної сили.

До предмета регулювання належать: статус і повноваження психолога, права клієнтів, порядок надання допомоги, умови доступу до спеціалізованих послуг, кваліфікаційні вимоги, порядок атестації, ведення документації, відповідальність. Окремі розділи регламентують допомогу дітям, особам з порушеннями психічного здоров'я, постраждалим від насильства, військовослужбовцям, рятувальникам, поліцейським, ветеранам та їхнім родинам.

Службові обмеження для військовослужбовців і працівників силових структур. Для них існують додаткові обмеження: режим службової інформації, підпорядкованість, обов'язок виконання наказів. Психолог узгоджує професійну автономію з вимогами служби через роз'яснення керівникам меж своїх повноважень та етичних принципів. Обговорення спірних питань із керівництвом проводять письмово та, за потреби, звертаються до наставників чи профільних структур.

Документація та облік. Документація психолога охоплює журнали обліку, картки клієнтів, плани роботи, звіти, висновки. Вона має бути точною, стислою, захищеною. Записи не містять надлишкових подробиць, невизначених оцінок та суджень, що не пов'язані із завданням. Строки зберігання та порядок знищення визначаються правилами установи, а доступ мають лише уповноважені особи.

Звітність узагальнює показники діяльності: охоплення, види допомоги, результати, потреби в ресурсах. Анонімізація даних захищає клієнтів, а аналіз звітів дає змогу планувати діяльність і підтверджувати результативність.

Нормативні вимоги до якості допомоги та контролю. Вимоги до якості психологічної допомоги встановлюються галузевими стандартами, професійними настановами, положеннями про службу. Вони визначають кваліфікацію фахівців, структуру послуг, тривалість, перелік методів, порядок оцінювання результатів, права клієнтів. Контроль здійснюється внутрішніми перевірками, зовнішнім аудитом, розглядом скарг, аналізом показників.

Фахівець зобов'язаний вести облік звернень, зберігати документи у встановлені терміни, надавати звіти керівництву, забезпечувати безпеку даних. Порушення стандартів виявляються через моніторинг і супервізію. Організація має процедури усунення недоліків, навчання та, у разі потреби, залучення зовнішніх експертів.

Особливе значення має нормативне регулювання співпраці різних служб: визначення порядку направлення, обміну інформацією, спільного ухвалення рішень. Відсутність чітких правил створює ризики втрати клієнта в системі, дублювання та порушення конфіденційності. Актуальними є питання регулювання дистанційної допомоги, застосування цифрових платформ і роботи з ризиковими групами.

2.3. Межі компетенції психолога та порядок взаємодії з уповноваженими органами

Межі компетенції психолога. Психолог має право (і обов'язок): здійснювати психологічну діагностику валідизованими методами, консультувати, проводити психопрофілактику й психоосвіту, надавати психологічну першу допомогу, проводити психологічну корекцію й психотерапевтичну допомогу в межах своєї підготовки, формулювати психологічні висновки, давати рекомендації, взаємодіяти з іншими фахівцями.

Не належить до компетенції психолога: постановка медичних діагнозів і призначення ліків, відмова від лікування чи його заміна, юридична оцінка дій особи, ухвалення дисциплінарних і кадрових рішень, розслідування, які не належать до його функцій, застосування методів без підготовки та доказової бази [2; 12].

Принцип «не перевищувати компетенції» вимагає розпізнавання станів, що потребують лікаря, і своєчасного направлення. До таких станів належать: психотичні симптоми, виражені афективні розлади, суїцидальні наміри, тяжка залежність, симптоми органічного ураження мозку, підозра на соматичне захворювання. Направлення здійснюють письмово або усно з документальною фіксацією, інформуючи особу та, за можливості, супроводжуючи її [10].

Порядок повідомлення про загрозу: у разі виявлення безпосередньої загрози життю й здоров'ю (суїцидальні наміри з планом, наміри заподіяти шкоду іншим, насильство щодо дитини, підозра на злочин, що загрожує безпеці) психолог не обмежується конфіденційною роботою, а вживає заходів: забезпечує безпеку, залучає лікаря, керівника, рідних, повідомляє уповноважені органи за визначеними процедурами. Інформація передається в мінімально необхідному обсязі, а рішення й дії фіксуються. Про це клієнтів попереджають заздалегідь [8].

Взаємодія з уповноваженими органами. Запити від слідчих, суду, прокуратури, відомчих перевірок розглядають у межах чинного порядку: психолог перевіряє повноваження й підставу запиту, консультується з керівництвом і юристом установи, надає лише ту інформацію, яку зобов'язаний надати, і не передає даних, на які не поширюється запит. Висновки психолога не є судово-психологічною експертизою: її здійснюють уповноважені судові експерти за окремою процедурою. Роль практичного психолога в провадженнях – надання допомоги учасникам (потерпілим, свідкам, дітям) та, за потреби, консультування суб'єктів, що ведуть провадження, щодо особливостей спілкування, без оцінки доказів [13].

Взаємодія з медичними закладами, соціальними службами, службами у справах дітей, освітніми установами, військовими комісаріатами й медичними комісіями спирається на порядок направлення й обміну інформацією. Для кожної пари служб доцільно мати письмово оформлений маршрут (хто, куди, в якому порядку, у які строки), контакти відповідальних осіб, форми передачі інформації. Відсутність таких домовленостей є основною причиною втрати клієнтів між службами [9; 10].

Особливості службового контексту: психолог взаємодіє з командиром (керівником підрозділу, начальником зміни) (функціональні висновки, рекомендації щодо навантаження й відпочинку), військово-лікарськими й медико-соціальними експертними комісіями, медичною службою (направлення, консультування), капеланською службою, волонтерськими й гуманітарними організаціями, соціальними структурами. Питання допуску до відомостей, дислокації, режиму зберігання документів визначають за відомчими правилами. Психолог не виконує функцій, що суперечать допоміжній ролі (дізнання, допити, примусові процедури), і відмовляється від виконання таких доручень, посилаючись на професійні норми [13; 14].

Процедура розв’язання правового конфлікту: 1) з’ясувати, які саме норми застосовні (акти різної сили, відомчі положення); 2) визначити, чи є колізія (суперечність) між вимогою керівництва й етичними чи правовими нормами; 3) проконсультуватися з юристом і супервізором; 4) діяти за нормою вищої юридичної сили й за принципом захисту життя й гідності; 5) задокументувати розпорядження, власні дії та їх обґрунтування; 6) за потреби – звернутися до вищого керівництва, представників професійних об’єднань, уповноважених органів із прав людини [2; 8].

Правова просвіта фахівців і користувачів: психолог регулярно оновлює знання нормативних вимог (зміни швидко відбуваються під час війни), бере участь у навчаннях, користується офіційними публікаціями та консультаціями юристів. Керівникам і командирам пояснюють, що відповідальність за

психологічну допомогу має межі, а висновки психолога не є наказом чи вироком.

Особливості правового регулювання в умовах воєнного стану й надзвичайних ситуацій. Окремий блок регулювання стосується відповідальності за розголошення службової інформації, обігу персональних даних військовослужбовців, рятувальників і постраждалих, безпеки під час дистанційних консультацій. Дотримання цих вимог захищає і клієнта, і фахівця.

Правові аспекти роботи з вразливими групами. Діти, особи з психічними розладами, особи з інвалідністю, постраждалі від насильства, військовополонені й особи, які повернулися з полону, постраждалі від надзвичайних ситуацій і збройного конфлікту серед цивільного населення, внутрішньо переміщені особи, мають посилений правовий захист. Психолог зобов'язаний знати особливості згоди для кожної групи: для неповнолітніх – згода законних представників із урахуванням думки дитини; для осіб, які не можуть ухвалювати рішення самостійно, – участь представників; для постраждалих від насильства – повага до їхньої волі за відсутності безпосередньої загрози.

Обов'язок повідомляти про загрозу життю, насильство щодо дітей та інші випадки, передбачені нормативними актами, є винятком із конфіденційності. Інформування здійснюється за узгодженою процедурою, обсяг відомостей обмежують необхідним мінімумом. Клієнта за можливості попереджають про такі дії.

Професійна відповідальність і страхування ризиків. Професійна відповідальність охоплює етичні, дисциплінарні та правові наслідки. Профілактика ризиків передбачає ведення документації, дотримання стандартів, консультації з колегами, чітке інформування клієнта. У ситуації скарги важливо зберігати спокій, надавати документи, співпрацювати з

комісіями. Об’єднання фахівців створюють механізми правової підтримки та страхування професійної відповідальності.

Ключові поняття теми: *ієрархія правових норм; положення про психологічну службу; посадова інструкція; особливі категорії персональних даних; професійна таємниця й межі конфіденційності; види відповідальності психолога; межі компетенції; порядок повідомлення про загрозу; судово-психологічна експертиза; правовий режим воєнного часу.*

Питання для самоперевірки

1. Які рівні становлять ієрархію правових норм, що регулюють діяльність психологічної служби?
2. У чому полягають особливості правового режиму психологічної діяльності у військових, рятувальних і правоохоронних структурах та в умовах воєнного часу?
3. Які принципи й практичні вимоги стосуються захисту даних про психічне здоров’я та результати психодіагностики?
4. У яких випадках допустиме розкриття конфіденційної інформації і яким є порядок повідомлення про загрозу?
5. Які види відповідальності може нести психолог і як їх запобігати?
6. Що належить і що не належить до компетенції психолога?
7. Як діє психолог за конфлікту між вимогою керівництва й етичними чи правовими нормами?